

5. Реан А. А. Психология подростка / А. А. Реан. – СПб., 2006.
6. Сатир В. Как строить себя и свою семью / В. Сатир. – М.: Педагогика-Пресс, 1992.
7. Спиваковская А. С. Как быть родителями / А. С. Спиваковская. – М.: Педагогика, 1986.

УДК 159.923.38;159.928

Ірина Якімова,
м. Київ

РОЗВИТОК САМОПІЗНАННЯ ОБДАРОВАНИХ ПІДЛІТКІВ (РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ПСИХОЛОГІВ ТА ПЕДАГОГІВ)

В статье рассматривается проблема развития самопознания одаренных подростков. Представлены психологические особенности развития самопознания одаренных подростков, а также психологические характеристики личности одаренного подростка. Предлагаются психологические рекомендации для педагогов и психологов по развитию самопознания одаренных подростков.

Ключевые слова: одаренный подросток, самоактуализация одаренности, развивающие занятия, тренинги, развитие самопознания одаренных подростков.

The article deals with the problem of gifted adolescents' self-knowledge development. The psychological characteristics of gifted adolescents' self-knowledge development and the psychological characteristics of gifted adolescents' personality are presented. The psychological recommendations to develop self-knowledge of gifted adolescents are offered for educators and psychologists.

Key words: gifted adolescent, self-actualization of giftedness, developmental classes, training, gifted adolescents' self-knowledge development.

На сучасному етапі становлення психолого-педагогічної науки здійснюються значні спроби розробки проблеми розвитку та виховання особистості обдарованого підлітка. Фундаментальні дослідження А. Біне, Ф. Гальтона, Дж. Гілфорда, Б. Ананьєва, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, Б. Теплова, В. Моляко, Я. Пономарьова, Н. Лейтеса, В. Рибалки та ін. учених висвітлюють різні аспекти цієї складної проблеми та спонукають до пошуків нових перспективних варіантів розвитку обдарованих підлітків.

Вивчаючи проблему розвитку самопізнання обдарованих підлітків, ми виокремили наступні завдання:

- посприяти свідомому відношенню до себе;
- актуалізувати у них пізнавальну самостійність, потребу в самопізнанні та саморозвитку;

Розділ III. Психологічні проблеми обдарованої особистості

- сформувати у дітей навички самопізнання у підлітковому віці, коли відбувається становлення особистості дитини;

- здійснювати цей процес у таких формах діяльності як тренінги, ігри та вправи.

У дослідженні ми зробили висновок, що з розвитком самопізнання обдарованих підлітків відбувається самоактуалізація їхньої обдарованості.

Як відомо, ефективна виховна діяльність можлива тоді, коли сам вихованець працює над собою. Для успішного педагогічного керівництва і психологічної допомоги обдарованому учню потрібно уміло стимулювати переважно внутрішню активність зростаючої особистості до власного розвитку та самовдосконалення [10].

Працюючи з обдарованими підлітками, необхідно ставити перед собою завдання навчити їх свідомому ставленню до себе, виховати самостійність, потребу у самопізнанні та саморозвитку, оскільки самопізнання обдарованим підлітком власної особистості та здібностей є важливою умовою реалізації його інтелектуального потенціалу.

Запит на таку психокорекційну роботу формують як власне підлітки, так і дорослі (педагоги, батьки), представники адміністрації школи. Причини запитів частіше пов'язані з недостатньою компетентністю у питаннях пізнання себе та власної обдарованості. Їх зміст, як правило, пов'язаний з наданням допомоги у дослідженні особистісно-характерологічної, емоційно-вольової сфер особистості та питань, пов'язаних із професійним та особистісним самовизначенням, а також проблемою самоактуалізації обдарованості підлітків з високим інтелектуальним потенціалом та рівнем розвитку здібностей.

Окрім цього, низка психологічних проблем підліткового віку вимагають компетентної психологічної підтримки і допомоги. Розповсюдженими серед них є: проблема розвитку самосвідомості та особистісного розвитку, неадекватний рівень домагань, несформованість життєвих планів і потреб, недостатнє знання своїх здібностей і можливостей, прагнення соціального схвалення та ін. Як бачимо, більшість з них ймовірно пов'язані з недостатнім пізнанням себе [2].

Досвід роботи з обдарованими підлітками підтверджує, що, поряд з перерахованими проблемами, існує проблема, що полягає у нерозумінні ними того, як можна застосувати власні здібності, досягти самоактуалізації власної обдарованості. Для обдарованого підлітка виявилось проблемою належним чином зіставити свої можливості та інтереси.

Перед обдарованими підлітками також постає проблема психологічної готовності до дорослого життя. Як відомо, психологічна готовність припускає наявність розвинених здібностей та усвідомлених потреб для самореалізації. Ці якості утворюють психологічну базу для самовизначення підлітка.

Перед тим як перейти безпосередньо до рекомендацій, необхідно зупинитися на тому, які психологічні особливості розвитку самопізнання мають обдаровані підлітки.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники схилиються до думки, що випереджальний розвиток пізнання – провідна ознака у визначенні обдарованості. Нам імпонує запропонований К. Текексом перелік психологічних особливостей пізнавальної діяльності обдарованих дітей, серед яких:

- 1) наявність «сензитивних» періодів, коли діти здатні виконувати декілька вправ одночасно;
- 2) надзвичайна допитливість, необхідність активно досліджувати навколишній світ;
- 3) хороша пам'ять, що ґрунтується на ранньому розвитку мовлення й абстрактному мисленні. Обдаровану дитину вирізняє здатність класифікувати й категоризувати інформацію та досвід, уміння широко використовувати набуті знання;
- 4) багатий словниковий запас, що відкриває шлях до побудови складних синтаксичних конструкцій. Для обдарованих характерним є вигадання нових слів, які повинні виражати їх власні поняття та позначати вигадані події;
- 5) легке опанування пізнавальної невизначеності. При цьому труднощі не примушують обдарованих дітей зупинятися;
- 6) підвищена концентрація уваги, наполегливість у досягненні результатів, заглибленість у завдання [9].

На нашу думку, такі особливості пізнавальної діяльності необхідно враховувати у процесі побудови тренінгових занять з розвитку самопізнання обдарованих підлітків.

Психологу та вчителю потрібно пам'ятати про психологічні характеристики обдарованих підлітків, врахувавши які, можна уникнути можливі конфліктні ситуації. Отже, обдаровані підлітки переважно поведуться наступним чином:

- нудяться під час виконання рутинних завдань;
- виражають невдоволення при зміні цікавих тем або видів діяльності;
- перфекціоністи, надмірно критичні до себе та інших, не можуть стерпіти невдачу;
- висловлюють незгоду з іншими, сперечаються з учителями;
- жартують або веселяться у моменти, коли дорослі вважають це недоречним;
- емоційно чутливі та співчутливі, коли щось відбувається не так або здається несправедливим, можуть злитися чи плакати;
- ігнорують деталі, починають працювати недбало;
- чинять опір авторитарному стилю керівництва, нонконформісти, вперті;
- домінують або відмовляються від кооперативних навчальних ситуацій;
- чутливі до навколишніх стимулів, таких як світло або звуки [11, 5].

Вищевказана поведінка обдарованих учнів у звичайному освітньому середовищі вважається нормою, якщо причиною такої поведінки є дійсно обдарованість.

За результатами проведеної нами методики самоопису до психологічних особливостей особистості обдарованих підлітків можемо віднести наступні: обдаровані підлітки вживають більше слів з різними відтінками; їм важко зважитися на певну практичну дію, тому що часто їх долає сумнів; вони досягають високих результатів у спогляданні свого внутрішнього світу, надають перевагу власній думці та інтуїції; чутливі до оточення, несхильні до конформізму; заглиблюються у філософські проблеми; часто є внутрішньо невідрегульованими; характерною для них є потреба зайняти внутрішню позицію дорослої людини.

Важливою характеристикою особистості підлітків з проявами обдарованості є особлива система цінностей, тобто система особистісних пріоритетів, де вирішальне місце займає діяльність, що відповідає змісту обдарованості. Особливий характер у обдарованих дітей має самооцінка, що відрізняється відомою суперечливістю, нестабільністю. Обдаровані підлітки часто мають внутрішній локус контролю.

Самопізнання обдарованих підлітків характеризується більш високим (на відміну від звичайних підлітків) рівнем рефлексивності, когнітивної складності, перспективності та диференційованості. Однак, для досягнення самоактуалізації власних здібностей, обдаровані підлітки потребують певної розвивальної роботи з усвідомлення власних здібностей та побудови життєвих перспектив.

Ми також встановили, що серед актуальних для обдарованих підлітків сфер самопізнання, виділяються наступні: «власні якості, здібності та можливості», «пізнання свого таланту», «пізнання своїх життєвих цілей, майбутнього», «особистісно-характерологічні особливості», «емоційно-вольова сфера». Ці сфери потребують особливої уваги у процесі розвитку самопізнання.

Допомога педагога-психолога у розвитку самопізнання обдарованих підлітків полягає у наданні учню необхідної інформації про його індивідуальні особливості, а також у створенні можливостей для самопізнавальної діяльності на спеціально організованих розвивальних заняттях або тренінгах. Ефективним методом роботи педагога-психолога в умовах загальноосвітніх навчальних закладів і гімназій є просвітницька робота, шляхом проведення лекцій на тему самопізнання.

Одним із шляхів спонукання підлітків до саморозвитку є формування у них моральних ідеалів, ідеалів високої людської досконалості, які вони прагнуть наслідувати. Разом із тим, необхідно звертати увагу учнів на ті недоліки в їх характері та поведінці, що заважають мати повагу у колективі і, які потрібно подолати у процесі саморозвитку.

Істотним чинником спонукання підлітків до самовдосконалення є організація інтелектуальних, культурно-дозвіллевих та інших змагань, де створюється безліч ситуацій для конкуренції, що дозволяє виявити власні організаторські здібності, художні, естетичні, інтелектуальні вміння та навички, недоліки у своєму розвитку у порівнянні з іншими [10].

Якщо виходити із запропонованої О. Леонтєвим схеми взаємозв'язку між діяльністю та потребою: потреба → діяльність → потреба, – то зародженню потреби у самопізнанні буде передувати інша діяльність, можливо схожа на діяльність самопізнання за змістом і формою [3, 192]. Ми припускаємо, що це може бути розширення знань підлітків про внутрішній світ та здібності видатних людей, які залишили в історії людства значний спадок і, які мають основні риси особистості, яка самоактуалізується і самовдосконалюється. Корисним буде спонукання обдарованих підлітків до самопізнання через яскраві факти з життя людей науки, мистецтва та бізнесу, підкреслюючи важливість самовдосконалення особистості. На нашу думку, правильним варіантом роботи з яскравими фактами видатних людей є пропозиція підготувати доповідь від першої особи про цікаві біографічні факти з життя постатей-ідеалів для кожного з підлітків.

Не потрібно забувати про користь колективної роботи. Важливо надати обдарованим підліткам можливість обговорювати питання самопізнання, почуті факти з біографії та взагалі процес їх самопізнавальної діяльності.

Для обдарованих підлітків, як відомо, велику цінність має оцінка оточуючих, що також необхідно враховувати під час розвивальних занять, даючи можливість підліткам висловлювати власну думку та оцінювати досягнення одне одного.

Т. Снегірьова у своєму дослідженні структури «Я» зазначає, що для підлітків характерною є потреба зайняти внутрішню позицію дорослої людини, яка припускає істотну перебудову особистості, спрямовану на те, щоб виробити власну нову ідентичність і спробувати знову відповісти на питання «Хто я?» і «Який я?» [7]. Розуміючи це, ми пропонуємо під час проведення розвивальних занять давати обдарованим підліткам домашні завдання, що спрямовані на стимулювання внутрішньої позиції дорослої людини (наприклад, вправа «Як створити свій день» [1], ведення щоденника із зазначенням переліку необхідних справ на кожен день тощо).

Важливо не залишати поза увагою і духовну сторону особистості обдарованих підлітків, адже, як відомо, вони мають потребу у поглибленні знань про себе, осмисленні духовного світу людини [6].

Деякі психологи для покращення самопізнання та спонукання підлітків до самовдосконалення радять давати «завдання самому собі», записувати їх на окремих листочках і закривати у окремих конвертах. Ці завдання повинні містити інформацію про те, над чим планує працювати підліток, яку рису він хоче у себе сформувати, які методи буде використовувати. Конверти віддають психологу або педагогу. Відкривають їх через визначений колективом проміжок часу і група обговорює, наскільки певному підлітку вдалося виконати поставлене перед собою завдання.

Для конструктивного розвитку самопізнання обдарованих підлітків, корисними будуть ігри та вправи на підвищення їхньої самооцінки. Дослідниця С. Гуськова підкреслює, що у випадку негативного сприйняття підлітками себе, їм важко переживати такі ж почуття до інших. Проблема полягає у тому, що, порівнюючи себе з іншими, підлітки концентруються лише на тому, у чому вони не досягли успіху. «Перш за все, кожному потрібно зрозуміти, що він унікальний і тому, порівнювати себе з іншими марно. Потрібно лише розвинути відсутні якості і усвідомити, що кожен з нас може отримати те, чого йому не вистачає, якщо тільки захоче цього» [1].

Н. Лейтес зазначає, що особливості самооцінки і характер її змін відіграють важливу роль у психічному розвитку обдарованості дитини. Йдеться про те, що в обдарованих дітей самооцінка і соціальна впевненість часто бувають нижчі, ніж у їхніх однолітків. Зазначаються також різкі зміни в самооцінці обдарованих дітей у відповідь на найменші невдачі.

Ми вважаємо, що недостатня сформованість у дитинстві життєвих смислів надалі ускладнює переживання підліткового віку, коли природний максималізм може посилювати вплив зовнішніх життєвих труднощів, а невиявлені обдарування не дозволяють

підлітку досягти самоактуалізації. Саме тому частина розвивальних занять має бути спрямована саме на виявлення прихованої обдарованості.

Для того щоб діти підліткового віку, пізнаючи себе, розвиваючи особистість, дізнавалися ще й про свою обдарованість, Н. Лейтес пропонує використовувати низку ігор та вправ. Систему ігор і вправ підбирають залежно від індивідуальних особливостей дітей, а також від конкретних цілей діагностики, корекції, розвитку та навчання [5]. Запропоновані Н. Лейтесом ігри, розраховані на молодших учнів, але деякі з них можна трансформувати для використання на тренінгах учнів підліткового віку.

Важливо також, щоб обдаровані підлітки визначили для себе ті сфери життя, де вони відчуються невпевнено, для того щоб працювати над собою. Учень повинен розуміти, що він є джерелом власних думок, почуттів і поведінки. С. Гуськова пропонує також низку вправ та ігор для формування в учнів способів самопізнання, саморефлексії та самовдосконалення [1].

Оскільки рефлексія є одним із основоположних компонентів самопізнання, ми вважаємо, що необхідно приділити більше уваги розвитку рефлексії. Сильний позитивний вплив на розвиток рефлексії має, розроблена М. Найдьоновим, методика культивування групової рефлексії під час розв'язання творчих задач, що називається «Творчий рефлексивно-груповий тренінг» [4].

Ця методика концептуально базується на моделях психології рефлексії [8], а також теоретично ґрунтується на наступних положеннях:

1) ефективність творчого процесу забезпечується здатністю суб'єкта адекватно актуалізувати різнорівневі шари наявного досвіду, розпізнавати його обмеженість і, відповідно, переосмислювати предметні, особистісні, комунікативно-кооперативні стереотипи, створюючи інновації, що призводять до утворення нового досвіду;

2) основним психологічним феноменом, що заважає творчості, є конфліктність (неконтрольований стан переживання особистістю своєї неадекватності у ситуації, яка потребує творчого розв'язання), що часто призводить до відмови від творчості (до регресу);

3) механізмом творчості є переосмислення стереотипів та подолання конфліктності, що забезпечується рефлексією, що знімає з пізнання «кайдани», включаючи суб'єкта у конструктивне розуміння вимог проблемної ситуації та реалізує це розуміння у продукті творчості (М. Найдьонов, Л. Нойдьонова).

Загальною метою рефлексивного творчого тренінгу є актуалізація та розвиток у учасників уміння опанування практики творчого розв'язання проблеми, можливості усвідомлення предметних, особистісних, комунікативних труднощів як творчих задач і знаходження для їх розв'язання адекватних підстав і смислових опор (як у складі групи, так і самотійно), що є актуальним саме для обдарованих підлітків.

Отже, вищепредставлені рекомендації містять перелік спеціальних психолого-педагогічних способів впливу на розвиток самопізнання обдарованих підлітків. Для успішного педагогічного керівництва і психологічної допомоги обдарованому підлітку по-

трібно уміло стимулювати переважно внутрішню активність зростаючої особистості до власного розвитку та самовдосконалення. Допомога педагога-психолога полягає у тому, щоб надати учню більше інформації про його індивідуальні особливості для досягнення самоактуалізації власної обдарованості.

Для організації тренінгів із розвитку самопізнання ми пропонуємо ігри та вправи на підвищення самооцінки, формування у учнів способів самопізнання, саморефлексії, самовдосконалення та виявлення прихованої обдарованості.

Використані літературні джерела

1. Гуськова С. К. Формирование у школьников-подростков способов самопознания: игры, упражнения: Методические разработки / С. К. Гуськова. – М.: МГПУ, 2000. – 38 с.
2. Кочетов А. И. Как заниматься самовоспитанием / А. И. Кочетов. – Минск: Высшая школа, 1985. – 256 с.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с. – С. 192.
4. Найденов М. И. К проблеме формирования стратегий и групповой рефлексии / М. И. Найденов // Научно-техническое творчество: Проблемы эврилогии: Тез. докл. республиканской конференции. – Рига, 1987. – С. 137–139.
5. Психология одаренности детей и подростков / Под ред. Н. С. Лейтеса. – М.: Издательский центр «Академия», 1996. – 416 с.
6. Савчин М. В. Духовний потенціал людини: Навч. видання. – Івано-Франківськ, 2010. – Вид. 2-ге, пер., доп. – 508 с.
7. Снегирева Т. В. Старший школьный возраст / Под ред. И. В. Дубровиной // Рабочая книга школьного психолога. – М.: Просвещение, 1991. – С. 145–159.
8. Степанов С. Ю., Семенов И. Н. Психология рефлексии / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопр. психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–49.
9. Текекс К. Счастливые родители одаренных детей / Под ред. Г. В. Бурменской и В. М. Слуцкого // Одаренные дети. – М.: Прогресс, 1991. – С. 15–141.
10. Файзуллин Р. Н. Самопознание и саморазвитие учащегося как составная часть целостного педагогического процесса: Дисс. кандидата пед. наук: 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования. – Чебоксары, 2003. – С. 135.
11. Heylighen F. Gifted People and their Problems [Online resource] / Francis Heylighen. – Access mode. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pespmc1.vub.ac.be/papers/GiftedProblems.pdf>